

ANOMIE EN ONGELIJKHEID

Paul ten Have

"The middle class conforms more strictly to the values and standards of the society as a whole than either the upper or the lower class" (Berdson and Steiner, 1964, p. 480)

De begrippen 'anomie' en 'sociale ongelijkheid' behoren tot het beperkte repertoire van de typisch-sociologische begrippen. Het zijn begrippen die sociologen nogal eens aanhalen om er de eigen aard van een sociologische bijdrage mee te illustreren (bijv. Elias, 1969, pp. 120-121). Van beide begrippen kan men zeggen dat ze op een globale manier wel aanspreken, maar dat er toch vaak moeilijk in meer concrete zin mee te werken valt. Het zijn meer aanduidingen van inspirerende tradities van het sociologische denken, dan onmiddellijk toepasbare konseptuele instrumenten. Nisbet (1962) gebruikt in dit verband de formule 'Sociology as an Art Form'. Het kenmerkende van dergelijke tradities en begrippen is dat men zich er steeds opnieuw toe kan wenden om inspiratie op te doen, met het gevolg dat elke interpretatie weer nieuw is in bepaalde opzichten. Ieder interpreteert, systematiseert en konkretiseert op zijn wijze, vanuit eigen achtergronden en problemen.

De term 'anomie' is in de sociologie geïntroduceerd door Durkheim in zijn 'De la division du travail social' in 1893 en uitgeverkt in zijn 'Le suicide' van 1897. De meest invloedrijke herinterpretatie van het begrip is verricht door Merton in zijn 'Social Structure and Anomie' van 1938, waarin hij overigens nauwelijks naar Durkheim verwijst. Sindsdien heeft Merton nog diverse publikaties aan 'anomie' gewijd, terwijl vele andere sociologen op zijn interpretatie hebben voortgebouwd. (Zie voor een overzicht Goddijn 1970). In algemene zin wijst men met 'anomie' op 'ontregeling' of 'normloosheid'; voor een bepaalde situatie schieten de geldige maatschappelijke normen absoluut of relatief, akkoot of chronisch tekort, geven ze geen houvast of blijken ze krachteloos. Nog iets meer uitgewerkt: met 'anomie' wijst men op situaties waarin de verbindingen tussen normatieve symbolen en tussen deze en gedrags-alternatieven minder overtuigend worden; de ondersteuning die van meer algemene waarden op meer concrete normen kan uitgaan verzwakt: er is sprake van 'legitimiteitsverlies' (Rose, 1966), wat tot uiting komt in het verschijnsel dat mensen zich in hun praktijk meer door pragmatische dan door normatieve overwegingen laten leiden (Merton) of dat hun gedrag een zekere richtingloosheid gaat vertonen. 'Anomie' duidt dus op een situatie van 'onder-instituering' (Merton, 1957, p. 136 'a literal demoralization, i.e., a de-institutionalization of the means') in relatie tot een zelden of nooit gespecificeerde norm van normale regulatie. De gesuggereerde basis van deze norm is zo iets als adequaat functioneren op maatschappelijk en/of individueel niveau. 'Anomie' is dus een negatief begrip waarvan het positieve komplement niet gespecificeerd wordt of gezocht moet worden in de theoretische en ideologische nevelen van het functionalisme. Dit ontbreken

van een criterium bemoeilijkt elke toepassing in de zin van 'meting'. Vaak wordt het gebruikt om een neergang aan te geven, een vermindering van regulatie, al dan niet plotseling, soms ook een relatief geringe regulatie in een 'deel' van de samenleving in vergelijking met andere, maar de ondertoon blijft toch veelal die van 'zorg om de versterking van de normale orde'. Ondanks deze empirische zwakte, criterium-vaagheid en normatieve suggestie, is het aangesneden probleem interessant genoeg: welke variaties in morele regulatie doen zich voor en hoe kunnen deze verklaard en begrepen worden. In het onderhavige essay wil ik een poging op dit gebied ondernemen middels een ruwe vergelijking van graden van normatieve regulatie bij verschillende sociale niveaus binnen globale samenlevingsverbanden.

Met de term 'sociale ongelijkheid' beroep ik mij op een veel meer verspreide traditie in het sociologische denken. De termen en theorieën die hierbij opgeld doen hebben een veel meer heterogeen karakter. Men denke aan macht, gezag, maatschappelijke sterkte, status, prestige, klasse, stand, kaste, hiërarchie, stratifikatie, klassestrijd, etc. Mijn gebruik hier is betrekkelijk globaal: 'sociale ongelijkheid' als een aanduiding van de verschillen tussen mensen uit hoofde van hun positie, die in termen van het hebben of kunnen krijgen van meer of minder van iets waardévolks bespreekbaar zijn. Vaak gebruikt men hierbij een beeldspraak van 'hoog' (meer waarde) tegenover 'laag' (minder waarde) (vgl. Goudsblom, 1970). In het hiervolgende zal ik minder uitvoerig op de terminologische en theoretische problematiek van ongelijkheidsbeschouwingen ingaan dan mogelijk en - vanuit een ander perspectief - wenselijk zou kunnen zijn. Ik beperk mij tot een heuristisch bedoeld simplisme van laag-, midden- en hooggeplaatsten als een eerste middel in een vrij theoretische verkenning.

Het beeld van de samenleving, dat aan de Anomie Traditie ten grondslag ligt, is typisch dat van een Institutionele Orde, een kader van overtuigende en gesanktioneerde afspraken over wat ieder te doen en te laten, te geven en te krijgen heeft, al naar zijn plaats in het geheel. De Orde, met zijn regels en sancties, posities en rollen, sferen en sectoren, wordt dan 'overkoepeld' door een systeem van gedeelde symbolen, waarden die de Orde legitimeren. Dit beeld heeft een ruimer bereik dan de Anomie Traditie in engere zin, of zelfs het structureel-funktionalisme, het was in de gevestigde Academische Sociologie tot voor kort vrijwel algemeen (vgl. Gerth en Mills, 1953 en Berger and Luckmann, 1966). De posities in deze orde zijn ongelijk, naar rechten en plichten, voordelen en nadelen, invloed en prestige. Deze ongelijkheid hangt volgens 'de funktionele theorie van sociale stratifikatie' (zie Bendix and Lipset, 1953, pp. 92-128 - Parsons - id. 1966, pp. 47-72 - Davis and Moore, eva. -; Tumin, 1967) af van het belang van de bijdragen van diverse rollen aan het voortbestaan van de orde of van de mate waarin die rollen de over-

koepelende waarden van die orde gerealiseerd worden. Konformiteit met rolverwachtingen, legitimiteit van de orde en acceptatie zijn dan nauw verweven aspecten van samenlevingsgedrag. Het samenlevingsmodel van de Anomie Traditie is nauw gelieerd met één bepaalde visie op de ongelijkheids-problematiek. Men zou beide tot de 'institutionele' traditie in de sociologie kunnen rekenen. Deze traditie is de laatste tijd, vooral in de vorm van het structureel functionalisme, van allerlei kanten en op allerlei manieren onder vuur genomen. Het is mede de bedoeling van dit essay om op de betekenis van deze traditie, of zoals men tegenwoordig met Kuhn (1962) noemt van dit paradigma, en op die van de diverse zich verdringende polemische troonpretendenten een nader licht te verpen. De mogelijke verbanden tussen 'anomie' en 'ongelijkheid' vormen in dit licht een aanleiding en een strijdtoneel.

Toegespitst: ik wil me bezig houden met de vraag of er een verband is en zo ja welk verband tussen de 'hoogte' in de institutionele stratifikatie en de kans op anomie en hoe men dat zou kunnen verklaren. Daartoe wend ik mij eerst in het kort tot de groten van de Anomie Traditie, Durkheim en Merton, om me daarna te richten op enkele inspiratiebronnen buiten die traditie. Tot slot volgt een voorlopige konklusie over de waarde van de diverse paradigma's voor zover die in deze schetsen naar voren is gekomen.

DURKHEIM

Bij de Vader van de Anomie Traditie, Emile Durkheim, is de aandacht voor verschillen tussen hogere en lagere categorieën in de samenleving eigenlijk gering. Hij denkt meer in termen van 'dichtheid' en 'integratie', dan van 'hiërarchie'. In de traditie van het 19e-eeuwse positivisme denkt hij in beelden van samenlevingstypen die elkaar opvolgen, waarbij sociale problemen van overgang zijn van het ene type naar het volgende. Resten van de oude soort sociale organisatie bestaan nog, maar werken niet goed meer, terwijl nieuwe organisatievormen nog onvolgroeid zijn of gestoord in hun ontwikkeling. Centraal staat bij sociale organisatie het probleem van de morele integratie, de morele autoriteit. De tijdelijke, materiële orde kan niet functioneren zonder een inspiratie van de spirituele, de morele orde. Zoals voor de positivisten voor hem en voor de functionalisten erna is voor Durkheim de problematische dimensie in de samenleving die van morele samenhang naar individualistische chaos. Zijn, en hun, polemieken geldt het individualistische utilitarisme. Het dreigende alternatief voor een harmonieuze, moreel geïntegreerde, industriële samenleving is een amorfe massa van elk hun eigenbelang najagende individuen. (Zie voor deze traditie Gouldner, 1970).

Durkheim lijkt niet veel oog te hebben voor de mogelijkheid van een (gedeeltelijke) oplossing van de samenleving in enkele groepen met onderling duidelijk strijdige belangen. Hij ziet hoogstens een tijdelijke storing die dit karakter

V:..vooral problemen..

lijkt te hebben. Zelfs het klassieke thema van konflikt-interpretaties, het konflikt tussen Kapitaal en Arbeid, wordt in 'De la division du travail social' toch vooral en in de eerste plaats 'horizontaal' geïnterpreteerd, als een probleem van sociale afstand en dichtheid, en pas in tweede instantie als een probleem van passendheid van de verdeling van funkties bij de verdeling van talenten. In het eerste geval heeft de arbeidsverdeling een 'pathologische' vorm die hij anomisch noemt en in het tweede geval, 'la division du travail contrainte', gaat het om zoiets als de afwezigheid van gelijke kansen bij funktieverweving. Beide pathologische vormen van arbeidsverdeling worden door hem gezien als funktiestoornissen en onvolledigheid van ontwikkeling van de industriële samenleving, niet als inherente kenmerken ervan. Het is vooral de omvang en onoverzichtelijkheid van moderne werkplaatsen die arbeidskonflikten, gebrek aan solidariteit van arbeiders met patroons, kortom anomie moet verklaren, er is te weinig gelegenheid tot kommunikatie, tot een natuurlijk begrip van de arbeidsverdeling. En in tweede instantie zijn er dan nog belemmeringen voor een soort natuurlijke selektie, maar deze zullen met de verdere ontwikkeling van de samenleving wel verdwijnen. De pathologie is in principe tijdelijk. 'Normalement', l'homme trouve le bonheur a accomplir sa nature; ses besoins sont en rapport avec ses moyens' (369). Daartoe moet de arbeidsverdeling 'spontaan' verlopen, wat gelijkheid van de 'conditions exterieur de la lutte' veronderstelt. Dit is noodzakelijk voor de samenhang van de samenleving. 'Aussi peut-on prévoir que cette oeuvre de justice deviendra toujours plus complète, à mesure que le type organisé se développera' (374). In de zelfmoordbeschouwing legt Durkheim vooral de nadruk op de morele autoriteit van de sociale ordening, waaronder begrepen de verdeling van beloningen over funkties. Het gaat om de mate waarin de sociale plaatsing, de toewijzing van personen aan verschillend gewaardeerde en beloonde funkties, aanvaard en geïnstitueerd is. Het probleem betreft de duidelijkheid van de plaatsing, niet de ongelijkheid zelf. Durkheim wijst wel op enkele met ongelijkheid samenhangende verschillen in kansen op anomie. In het algemeen is de levenssituatie van lager geplaatsten kwa mogelijkheden en kennis van alternatieven meer beperkt, vooral bij stabiele armoede. Daardoor zijn de begeerten van deze lieden meer begrensd dan die van hoger geplaatsten, wat hen als het ware beschermd tegen anomie. 'On peut même dire que la misère protège' (269). Dat geldt bijvoorbeeld voor Ierland, waar de zelfmoordcijfers laag liggen. Hoger geplaatsten hebben niet zo'n overtuigende afscherming van hun mogelijkheden en zijn daarom minder beschermd tegen anomie. Dit geldt volgens Durkheim vooral voor de topposities in de sectoren van Handel en Industrie in zijn tijd, waar de ontwrichting van alle referentiekaders met betrekking tot de relaties tussen kosten en baten zou zijn opgetreden (pp. 282 e.v.). Volgens hem is dus in stabiele situaties de kans op anomie klein bij de laagsten, terwijl in dynamische tijden en sectoren juist in de top de

kans op anomie groot is. Anomie is hier steeds ontregeling van relaties en onbeparktheid van strevingen. In 'division' wijst Durkheim vooral op ontregeling van maatschappelijke verhoudingen, met name in de industrie, terwijl in 'suicide' de aandacht zich richt op de desintegratieve gevolgen voor het individu. Steeds gaat het om uitzonderlijke pathologische verschijnselen, die ekspliciet niet van het wezen van de groeiende samenlevingsorganisatie afhankelijk worden gesteld. De gesuggereerde oplossingen hebben dan ook het karakter van enerzijds het meer volledig doorvoeren van de komende samenleving, anderzijds van het aanvullen van het vigerende, sterk individualistische systeem met organen die met name de verdere morele integratie tot taak hebben. De natuurlijke mogelijkheden van het industrialisme moeten tot ontplooiing worden gebracht.

MERTON

Ook bij de profeet van de Anomie Traditie in Amerika, Robert K. Merton, staat de funktionering van het maatschappelijke geheel centraal, met name in zijn eerste bijdrage. De uiteindelijk werkzame faktor bij de verklaring van anomie is de globale kultuur, met name een onvenwichtigheid daarin in de aksentuering van te bereiken middelen en de manieren waarop men dat behoort te doen. Deze werking kan worden versterkt doordat in de kultuur strevingen worden gestimuleerd zonder dat de bijpassende maatschappelijke kansen aanwezig zijn. Daarom verschilt de kans op het optreden van anomie, de 'structured strain toward anomie' al naar de plaats die mensen innemen in de kansenstructuur van de samenleving, dus al naar hun positie in de sociale stratifikatie. Maar steeds wordt deze spanning gezien met het oog op de globale kultuur en in het raam van de totale kansverdeling binnen de maatschappij. De combinatie van algemeen-maatschappelijke krachten in een bepaalde positie bepaalt de kansen op de verschillende gedragalternatieven, die Merton als individuele (!) aanpassingsmogelijkheden in meer of minder anomische situaties schetst. Waar de spanning het sterkst is hangt af van de mate van verinnerlijking van de kultuur, gekombineerd met de beperktheid van kansen 'ter plaatse'. Merton neigt er toe om in Amerika de spanning in de laagste klassen het sterkst te achten. Daar zijn de kansen het meest beperkt, terwijl hij aanneemt, dat tenminste een deel van de laagstgeplaatsten de 'American Dream' aanvaarden (vgl. Hyman, 1953, en Merton's kommentaar, 1957, pp. 170 e.v.). Deze redenering verschilt opvallend van die van Durkheim. Bij deze werkten beperkingen beschermend tegen anomie terwijl ze bij Merton de anomie bevorderen. Deze verschillen lijken tenminste ten dele op de ontwikkelingsfase van de samenleving waarin hun ideeën ontstonden te berusten. Durkheim zag de zeer snelle veranderingen in zijn tijd als - tenminste tijdelijk - ontwrichtend werken op de institutionele orde; voor een nieuwe instituering, passend bij de moderne samenleving was tijd nodig. Stabiele

armoede beschermd tegen deze ontwrichting door modernisering en mobiliteit. Meton's these daarentegen is betrokken op een samenleving waarin (enige) sociale veranderingen en mobiliteit normaal wordt geacht. Het is overigens opvallend dat Merton in zijn eerste voorbeelden van het belangrijkste aanpassings-type 'innovation' uitvoerig ingaat op Robber Barons en White Collar Crime, dus op sociale typen die veel meer passen in Durkheim's beschouwingen over anomie bij succesvolle zakenlieden met een veelheid van kansen, dan bij zijn eigen expliciete theorie waarin beperkte kansen juist anomie versterken. In een latere bijdrage (1964) gaat hij ook nog eens expliciet in op wat hij daar noemt 'the anomia of succes', zonder hiermee iets terug te nemen van zijn eerdere bijdragen.

In latere bijdragen van Merton (1956, 1957, ch. V, 1959, 1964) en vooral in die van volgelingen en door hem geïnspireerden (bijvoorbeeld Cloward, 1959, Cloward & Ohlin, 1960 en A.K. Cohen, 1955, 1959, 1965) wordt veel meer aandacht geschonken aan de kulturele en structurele verscheidenheid binnen de globale samenleving. Het model van een statische en globale determinering wordt daarbij gelukkig aangevuld met meer dynamische en gedifferentieerde redeneringen. Zo wijst Cloward op differentiaties in kansen-structuren, zowel legitieme als illegitieme, op meso- en mikro-niveau, vooral in verband met het type integratie tussen groepen en generaties in de woonbuurt. Cohen heeft Merton's model vooral aangevuld met een perspectief op het symbolisch karakter van vele gedragingen en op het status aspect van sociale stratifikatie. Het gaat mensen in een samenleving, en met name in het verband van hun primaire groep, immers niet uitsluitend om economische kansen, maar minstens evenzeer om het aanvaard worden als een groepslid van waarde. Hij spreekt van kollektieve symbolische oplossingen voor gevoelde diskrepanties tussen gestelde waarden en feitelijke mogelijkheden waarbij een afwijkende subkultuur de uitweg is uit een gedeeld identiteitsdilemma, Merton's beeld van de samenleving was aanvankelijk dat van de massa-maatschappij, waarin de mensen individueel maar moesten zien te slagen. In de latere bijdragen, die hierboven kort werden aangeduid, wordt duidelijker dat mensen spanningen die men kan benoemen op makro-niveau in meer primaire levensverbanden op allerlei manieren in kollektiviteiten kunnen verwerken tot nieuwe subkulturen, waarin individuele personen dan weer min of meer konformistisch kunnen zijn. En passant kan men er dan nog op wijzen, dat zowel Durkheim als Merton zich in hun poging om zich strikt te houden aan een sociologisch referentiekader, een wel zeer simplistische psychologie hanteren. Cohen's bijdragen onderscheiden zich in dit verband zonder meer gunstig, omdat bij hem het bewegelijke, steunzoekende, symboliserende en reaktieve van menselijke persoonlijkheden veel meer ruimte en aandacht krijgt.

Naast deze, min of meer aan de Anomie Traditie gebonden bijdragen, die ik hier slechts sumier heb aangeduid, kan men ook elders inspiratie vinden voor antwoorden op de vraag, welke verbanden er zijn te vinden tussen 'anomie' en 'onge-

lijkheid'. Als we 'anomie' opvatten als een falen van een algemeen-maatschappelijke normatieve determinering, dan gaat het om de uiteenlopende betekenissen die door mensen in de diverse ongelijkheidskategorieën gehecht worden aan normen die gesteld zijn in het teken van een sociaal geheel waarin die categorieën onderdeel zijn. In welke mate laat men zich iets aan die normen gelegen liggen, neemt men ze als richtsnoer voor eigen en andermans gedrag en de beoordeling daarvan.

STATUS EN NORMBELEVING IN KLEINE GROEPEN

Bij dit kijkje buiten de Anomietraditie lijkt het in de eerste plaats interessant om de resultaten naar een aantal studies samen te vatten van het verband tussen het innemen van een bepaalde rangpositie in een kleine groep en de houdingen en gedragingen ten aanzien van de in die groep min of meer algemeen aanvaarde normen. Blau en Homans hebben hierover een aantal expliciete inzichten geformuleerd, die vooral steunen op onderzoek in kleine werkgroepen en laboratoriumgroepen (zie Blau, 1963, pp. 199-206 en Homans, 1961, ch. 16, 'Status Conformity, and Innovation', pp. 336-358). Zij interpreteren hun bevindingen vooral in het kader van een ruiltheoretische oriëntatie die hun eigen is. Het gedrag van personen wordt daarbij vooral geïnterpreteerd in termen van ruilstrategieën, van kosten-baten analyses die mensen bewust of onbewust, op basis van de huidige interaktiekontekst of op basis van vroegere ervaringen zouden maken. De onderzoeksresultaten lijken op het eerste gezicht ten dele met elkaar in strijd te zijn, vooral als ze geformuleerd zijn in termen van (impliciet lineaire) verbanden tussen 'variabelen', bijvoorbeeld status en konformiteit. Het ontwikkelingsstadium van de groep, de mate waarin de bezetting van de (informele) rangposities min of meer vast ligt en de centraliteit van de beschouwde norm zijn mede van invloed op het resultaat. Toch blijkt het mogelijk tot meer algemene uitspraken te komen, die dan kunnen gelden voor min of meer gevestigde groepen. Hierbij deelt men de rangposities in volgens een drietal categorieën: laag, midden en hoog. Deze indeling is volgens Homans niet toevallig, maar gebaseerd op het bestaan van drie verschillende strategische posities. Of men bezet een van de laagste posities zodat de anderen hoger staan, of men staat aan de top en de anderen zijn lager, of men bevindt zich in het midden met anderen zowel boven als onder zich. Deze drie mogelijkheden bepalen in eerste instantie de strategie van de groepsleden en van de groep als geheel.

De leden die de laagste rangen in de groep bekleden hebben - als deze toestand voortduurt - weinig goeds van de andere leden van de groep, van de groep als geheel, te verwachten. De baten van hun groepslidmaatschap en dus ook van een eventuele maximale konformiteit zijn minimaal. Ze zijn min of meer verworpen, staan vaak geïsoleerd en zullen daarom meestal weinig om hun groepslidmaatschap geven. Vaak hangt hun lage positie samen met afkeurenswaardig gedrag vroeger en ook nu nog. Door de blijvend lage positie heeft de groep weinig

greep op het gedrag van deze leden. Dreigen met degradatie kan niet (meer) en uitstoting levert in vele gevallen weinig verlies voor de betrokkene op. Hun geringe belang bij de groep maakt dat ze betrekkelijk ongevoelig zijn voor sancties. Hun gedrag zal daarom vaak afwijken van de normen van de groep en hun houding tegenover de groepsnormen zal er een zijn van onverschilligheid.

De bezetters van de topposities in de groep, de leiders, worden geacht de belangrijkste waarden en normen van de groep in hoge mate te volgen. Zij worden beoordeeld op de hoge bijdrage die zij leveren aan de doeleinden van de groep, die maakt dat zij hun toppositie 'verdienen'. Daarom wordt er aan de details van hun gedrag minder aandacht geschonken. Zij genieten een zekere vrijheid met betrekking tot minder centrale normen. Hun positie is zo goed gevestigd, dat zij bepaalde risico's kunnen lopen. Een lichte afwijking van bepaalde normen, die moeilijk zou vallen in het geval dat andere leden zich deze zouden permitteren, is voor hen geen onmiddellijke bedreiging van hun positie. Zij kunnen een potje breken. Nog enkele andere kenmerken van hun positie dragen er toe bij hun distantie ten aanzien van details te vergroten. Ten eerste hun functie van leiding geven die een sterkere gerichtheid op grote lijnen impliceert. Ten tweede hun sterkere verwevenheid zowel binnen als buiten de groep, die sterk contrasteert met het isolement van de laagsten en de beperking tot de eigen groep die kenmerkend is voor de middenposities. (Blau, 1963, pp. 155-156).

De groepsleden die nòch tot de definitief laagsten, nòch tot de gevestigde top behoren, de middenlaag, vertonen veelal de grootste konformiteit met de groepsnormen. Juist hun tussenpositie maakt, dat zij het meest te winnen hebben bij de voordelen van konformiteit en dat zij het meest riskeren als zij hun eigen weg volgen. In deze categorie is de mogelijkheid van positieverandering het grootst en zodoende de gevoeligheid voor sancties. Hier treft men de zgn. status-angst aan en hier let men het scherpst op de details van het gedrag van zijn medeleden/konkurrenten. Dit zijn daarom de groepsleden, die zich in hun gedrag het sterkst zullen laten leiden door wat zij menen dat de groepsnorm is, tot in details en ook op minder centrale punten.

Zo zien wij, dat de afhankelijkheid van de groep, en daarmee de konformiteit met de groepsnormen, aan de basis en de top zwakker is dan in de tussenliggende posities. Het relatieve nonkonformisme is echter anders van aard; het berust op andere belangen en overwegingen, het vindt zijn plaats in een andere strategie en heeft een andere uitwerking.

Homans is van mening, dat het hierboven geschetste verband tussen rangpositie en houding en gedrag ten aanzien van sociale normen, zoals dat in de kleine - zij het gevestigde - groep lijkt op te gaan, ook in de globale samenleving in grote lijnen is terug te vinden. Hij wijst bijvoorbeeld op het 'puriteinse' karakter van vele middengroepen, dat contrasteert met

de wat lossere levenswijzen die men aan de top en de basis van vele samenlevingen kan aantreffen (Homans, 1961, p. 357).

Het verband tussen status en normbeleving lijkt dus vooral gebaseerd te zijn op verschillen in het belang dat personen in verschillende posities bij hun lidmaatschap van de groep hebben en in de betekenis die zij (in hun specifieke rol) hebben voor de groep. De status die zij nú innemen is mede gebaseerd op vroeger gedrag in relatie tot normen en doeleinden van de groep, en beïnvloedt ook weer het huidige en toekomstige gedrag. De statusverdeling is zodoende het voorlopige, bewegelijke resultaat van uitwisselings- en evaluatieprocessen in de groep, welk resultaat deze processen op zijn beurt weer beïnvloedt ('status-feedback'). Het gedrag dat de diverse leden tentoonspreiden zal hun status veelal 'bevestigen'. Voozover de status, het totaal van de ingenomen rangposities, 'inkonsistenties' bevat, zal het gedrag van de betrokken mede afhangen van de aard van deze onevenwichtigheid. Vaak zal men proberen, de 'lagere' elementen, voorzover ze manipuleerbaar zijn, 'op te trekken', of ze anders te maskeren. Ook komt voor, dat men een onevenwichtigheid juist probeert 'uit te spelen' door er een centraal element in een strategie van te maken (vgl. bijv. Berting, 1965, Malewski; Crozier, 1965, p. 38).

DE ORGANISATIE VAN DE ARBEID EN DE BELEVING VAN MAATSCHAPPELIJKE NORMEN.

Ongelijke posities verschillen niet alleen in 'status' en in kansen op maatschappelijk succes, maar ook in meer strikt 'strukturele' zin. Tot de belangrijkste posities in een globale sociale structuur behoren de beroepsposities. Deze krijgen veelal in de eerste plaats de aandacht van sociologen als bronnen van een algemeen maatschappelijk prestige en van een inkomen. In het volgende ligt echter de nadruk op het relationele aspekt, op het feit dat een positie, ook een beroepspositie, een specifiek 'knooppunt van betrekkingen en verhoudingen' is. Een beroepspositie bekleedt houdt onder meer in, dat men op een bepaalde manier is opgenomen in de organisatie van de arbeid in een samenleving, terwijl ook andere relaties hier sterk door beïnvloed worden. Het op een bepaalde manier opgenomen zijn in de organisatie van de arbeid is voor het individu een zeer indringende ervaring. De ervaringen en gewoonten die men hierin opdoet zullen tot op zekere hoogte een model vormen, vanwaaruit men zijn algemeen maatschappelijke positie beleeft (vgl. o.a. de Sitter in Berting en de Sitter, 1968).

In tegenstelling tot de door Merton gevolgde benadering, die uitgaat van de situering in globale structuren, van de bepaaldheid door algemeen maatschappelijke krachten, kan men ook 'omgekeerd' te werk gaan. Men kan proberen, om vanuit de ervaring, die het individu heeft in zijn specifieke positie binnen de structuren, waarin hij direkt is opgenomen, tot begrip te komen over zijn globale situering, zijn beleving

hiervan en de daarop gebaseerde strategie. Een dergelijke werkwijze wordt bijvoorbeeld door de Engelse sociologen Bott en Lockwood verdedigd. Naast de arbeidsstructuren verdienen ook andere relatiestrukturen, bijvoorbeeld in de sfeer van verwantschap, buurt of verenigingsleven, de aandacht. Deze versterken vaak de werking van de arbeidsstructuren en kunnen soms helpen om bepaalde verschillen binnen beroepskategorieën te verklaren (Bott, 1957, met name pp. 159 e.v. en Lockwood, 1966).

Op het laagste, dat wil zeggen het laagst gewaardeerde, niveau in de arbeidsorganisatie wordt voornamelijk uitvoerende arbeid verricht. De taken worden gekenmerkt door een geringe autonomie. Men heeft ten minste in de meeste grotere organisaties te doen wat en zoals het wordt opgedragen. Dit betekent een zekere machteloosheid. Het gaat meestal om deeltaken die pas 'zin' hebben in een groter, georganiseerd geheel. Dit zingevende geheel is voor degene die de deeltaak uitvoert vaak niet duidelijk zichtbaar of begrijpelijk. Durkheim wees er al op, dat dit niet rechtstreeks een gevolg van het deeltaak zijn is. (Division op.cit.). De mate waarin het zingevende geheel zichtbaar is vanuit de laagste posities hangt af van een aantal kenmerken van de totale organisatie. Maatregelen als taakstrukturering, 'job-rotation', instellingen met betrekking tot medezeggenschap, enz. kunnen deze zichtbaarheid verhogen. Deelarbeid in een ondoorzichtige kontekst resulteert in zinloosheid. Deze arbeid bestaat veelal uit een eindeloze herhaling van een beperkt aantal routine handelingen en doet slechts een beroep op een deel van de capaciteiten van de volwassen mens. Deze neemt er daarom slechts oppervlakkig in deel en gaat er niet in op. Capaciteiten tot verantwoordelijkheid, inzet en initiatief liggen braak, en ongebruikt; ze worden niet ontwikkeld maar 'sterven af'. Dit is 'vervreemde', 'geestelijk gedraineerde' arbeid (vgl. o.m. Blauner, 1960 en 1964; de Swaan, 1972, Berting en de Sitter, 1968).

Niet alle uitvoerende arbeid heeft deze kenmerken en gevolgen. Hetzelfde werk kan op verschillende manieren worden georganiseerd. En er zijn ook soorten werk die minder gemakkelijk op een vervreemdende manier te organiseren zijn. Dit geldt vooral voor ambachtelijke taken. Verschillende soorten uitvoerend handwerk bieden een sterke uitdaging; vaak worden dergelijke taken in groepsverband verricht (Blauner, 1960). Veel administratief werk echter, raakt steeds meer 'gedraineerd': de taken worden opgesplitst en verliezen hun 'puzzle karakter' (term van J. Berting). De arbeid van een belangrijk deel van de beroepsbevolking wordt zodoende gekenmerkt door een geringe autonomie, weinig verantwoordelijkheid en zinloosheid. Het wordt veelal in de eerste plaats om 'instrumentale' redenen verricht. (vgl. Goldthorpe et al.). De kans op verandering hierin, op promotie, is voor de meesten uiterst gering.

Dit werk, het op deze wijze opgenomen zijn in een arbeids-

organisatie, levert een vorm van 'trained incapacity' op, die mijns inziens ook de algemene maatschappelijke betrokkenheid nadelig beïnvloedt. Men houdt anderen of zichzelf voor tevreden te zijn, of men kankert, maar men is in feit apatisch. Men is, zowel op het werk als in de maatschappij, eerder rankuneus en wantrouwig dan kritisch. Buiten de onmiddellijke collega's en familieleden heeft men weinig kontakten. De zgn. participatiegraad in verenigingen e.d. is laag. Ook dit isolement beïnvloedt de maatschappelijke betrokkenheid nadelig. Men mist zodoende ook buiten de werksfeer de mogelijkheden om zich maatschappelijke vaardigheden eigen te maken.

Alles bijeengenomen is het niet verbazingwekkend als vanuit de laagste posities de maatschappij vaak gezien wordt als dichotoom, als verdeeld in 'zij' en 'wij', en als betrekkelijk onveranderlijk. Men meent, dat alles wat 'zij' doen vooral hen zelf ten goede komt, terwijl 'wij' gedoemd zijn tot machteloosheid. In dit structureel gebaseerde kader worden ook de algemeen maatschappelijke normen geïnterpreteerd. Zij komen van elders en worden niet gemakkelijk geïnternaliseerd. Men is eerder geneigd tot sabotage dan tot akseptatie, maar in ieder geval is de sfeer wantrouwig. Men is machteloos en krachteloos, er heerst een min of meer latente 'anomie'.

De uitzonderingen op dit beeld van apathie en wantrouwen komen vooral daar voor waar het werk meer gelegenheid tot zelfstandigheid biedt, waar het een eventueel kollektief aanvaarde uitdaging betekent, of waar relatiepatronen buiten het werk om van grote betekenis zijn. Het hier geschetste beeld past vooral bij wat Lockwood (1966) noemt de 'privatized worker', in het bijzonder toegespitst op ongeschoolde, uitvoerende arbeid. Het eventueel optreden van de twee andere typen die hij onderscheidt, de 'proletarian' en de 'deferential worker', hangt af van dergelijke 'ekstra' relaties. Bij de proletarische arbeider zijn dit relaties met lotgenoten in traditioneel massale bedrijven en bedrijfstakken en in traditionele arbeidersbuurten, terwijl bij de eerbiedige arbeider de relaties in kleine werkplaatsen, meer direkt kontakt met hogeren implicieerden meer landelijk wonen een rol spelen (zie ook Kerr and Siegel, 1954; Blauner, op.cit. en Lipset, et al. over 'occupational community'). Bij sommige arbeiders uit deze categorieën treedt wat men zou kunnen noemen een 'midden-oriëntatie' op, waarbij men refereert naar de nog te bespreken normatieve kaders van middengroepen. Deze oriëntatie richt zich dan vaak op de scholing van de kinderen en hun maatschappelijke kansen. Men kan in dit verband ook van een zekere doordringing spreken, waarbij sommige levenssectoren gemakkelijker gevormd lijken te kunnen worden dan andere. 'Midden-oriëntaties' kunnen met uiteenlopende omstandigheden verband houden, bijvoorbeeld herkomst, toevallige kontakten, woonbuurt, talenten, en dergelijke.

Het midden wordt in zijn arbeid gekenmerkt door taken, die minder partieel zijn dan die van de laagsten. Er is vaak een zekere zelfstandigheid op een beperkt gebied. Binnen het

kader van een (groot) aantal regels kan men zelf bepaalde beslissingen nemen. Men past die regels aan bij de eisen van de situatie, ook voor anderen: toezicht-houdende arbeid (zie Blau, 1963, pp. 19 e.v.). Hoewel sankties niet geheel achterwege worden gelaten, wordt er toch in sterkere mate een beroep gedaan op gevoelens van verantwoordelijkheden vloeien. V. mogelijkheden voort van de ontwikkeling van een zekere beroepstrots, en daarmee van een zekere status. Op de alleraagste niveaus is van 'status' gebaseerd op positieve eigenschappen eigenlijk nog geen sprake. Daar ontmoet men vooral waardering voor het niet hebben van ongunstige kenmerken. Een 'nette werkman' is traditioneel een arbeider die niet brutaal, revolutionair, smerig of anderszins onmaatschappelijk is in de ogen van hoger geplaatsten. Het type van de 'deferential worker' die zijn plaats kent en daar, tenminste uiterlijk, tevreden mee is. Pas na eliminatie van de stigmatiserende arbeiderseigenschappen kan een waardering op grond van eigen verdiensten beginnen. De leden van lagere middengroepen zijn in het bijzonder op deze eliminatie gespist.

De taken op de lagere middenniveaus, die enige variatie, aanpassing aan omstandigheden, eigen indeling en attentie vereisen, geven daarmee aanleiding tot andere dan alleen kwantitatieve verschillen in prestatie. Aan de vervullers van dergelijke taken moet wel wat worden overgelaten en is een puur kwantitatieve produktiebeheersing niet wel mogelijk. Pogingen dit toch te doen stuiten op dit niveau dan ook op sterke weerstanden (zie Blau, 1963, pp. 36 e.v.). Verschillen van hoofd- en handarbeid én van taakkomplexiteit lopen vaak zeer ingewikkeld door elkaar. De organisatie van werkomstandigheden, waaronder stijlen van supervisie, leidinggeven en produktiekontrolé, wordt in vele gevallen tenminste mede door status-aspekten van de verschillen tussen hoofd- en handarbeid geïnspireerd (zie van Doorn, 1963).

Naast een zekere zelfstandigheid in de taakstelling en -taakuitvoering wordt de organisatie van de arbeid in deze laag vooral gekenmerkt door het begrip 'karrière'. Men maakt bijna altijd karrière, ook al is deze soms kort. Ook als verdere promotie op zich laat wachten blijft men er zich nog sterk op richten. Individuele positieverbetering staat centraal en krijgt meer aandacht dan kollektieve akties. De laatsten dienen vooral, als basis, ter bescherming van het verworvene, en worden vrij passief beleefd (zie Berting, 1968, Crozier, 1965; voor overeenkomstige oriëntaties bij welvarende arbeiders zie Goldthorpe, et al. 1967). Er zijn aanwijzingen, dat de promotiemogelijkheden in de organisatie voor de werkers op het lage administratieve niveau vaak vrij bewust onduidelijk worden gehouden, waardoor men ook bij een feitelijke onmogelijkheid van promotie van de voordelen van promotiegerichtheid als arbeidsstimulans kan blijven profiteren. (Németh, in Berting en de Sitter, 1968). Deze karrière-organisatie, in tegenstelling tot de 'plaats'organisatie op lagere niveaus, geeft aan de beleving van de maatschappij en van de eigen positie daarin een geheel eigen kleur (zie o.m. van Doorn, 1963 en Crozier, 1965). Vorgeleken met het isolement, de apartheid

V:..daaruit..

en het Wantrouwen tegenover de rest van de maatschappij, die men bij de laagsten aantreft, worden de middengroepen gekenmerkt door een veel grotere vervlochtenheid in en binding aan de maatschappij. Men voelt zich opgenomen in de maatschappelijke orde; op een bescheiden plaats draagt men zijn verantwoordelijkheid voor een onderdeel ervan. De grotere scholing draagt hier zeker toe bij. De sterkere vervlochtenheid komt verder tot uiting in de meer uitgebreide participatie in verenigingen e.d.. Het maatschappijbeeld is hier niet dichotoom, maar hiërarchisch, met meer of minder stijgingskansen en met verantwoordelijkheden op elk niveau. Algemeen maatschappelijke normen zullen daarom eerder serieus genomen worden, als zinvol in het geheel van de samenleving en niet zozeer als dekmantel voor uitbuiting.

In verband met dit model van hiërarchie en carrière heeft men een grote aandacht voor 'status', voor de in hoger of lager waardeerbare aspecten van positie en gedrag. Uit angst voor statusverlies wordt vooral in de wat lager geplaatste middengroepen vaak intens op de naleving van details in voorschriften en regels toegezien. Op de wat hogere middenniveaus kan een meer kritische doelgerichtheid bij de regeltoepassing de overhand krijgen. Hier zijn de waarden en methoden van rationele organisatie vaak sterk verinnerlijkt, waardoor men over abstracte maatstaven beschikt, die een kritische waardering van de details van de arbeidsorganisatie en van de organisatie van de maatschappij mogelijk maken. Naast het apatische wantrouwen van de laagsten en de wat angstige ritualistische binding van de lagere middengroep, treffen we op de hogere middenniveaus vooral een kritisch engagement aan (Crozier 1965, p. 137; Berting in Berting en de Sitter, 1968).

De grens tussen 'middengroepen' en 'toplaag' is nog moeilijker aan te geven dan die tussen laag en midden. In de top wordt de arbeid vooral gekenmerkt door de grote mogelijkheden tot initiatief. Men geeft leiding en stelt beleidslijnen vast, men ontwerpt regelingen die anderen uitwerken en toepassen, of men helpt daarbij (advies). De relaties die men met anderen heeft zijn voor een belangrijk deel van leidinggevende aard. Dat wil o.m. zeggen, dat ze vaak tot vele anderen tegelijk gericht zijn, dat men er veelal de machtigste partij in is, en dat men over de meeste informatie beschikt. Men is ook typisch in een groot aantal relaties betrokken en deze zijn zeer gevarieerd. Men beschikt over veel alternatieven. Deze onafhankelijkheid is niet zó groot, dat men op zijn lauweren kan gaan rusten; men moet zijn hoge positie door waardevol gedrag blijven waarmaken. Er zijn echter vele mogelijkheden van distantie. Door de grote scholing, de 'totale', op het besturen van gehelen gerichte taak en de grote macht waarover men in allerlei opzichten beschikt, zal men aan de top eerder dan elders overgaan tot een eigen interpretatie van maatschappelijke normen.

In deze laag is de participatie in verenigingen en allerlei maatschappelijke organen het grootst. Wie in de arbeids-

organisatie een toppositie bekleedt, zal ook in elke andere organisatie waarin men deelneemt een min of meer hoge positie krijgen of verwerven. Zo vormt zich een gewoonte en ervaring van leiding geven en gehoorzaamd worden, die de onafhankelijkheid nog versterkt. Een typische interactievorm, die vooral voorkomt in de top is de onderhandeling. Ook deze structuur geeft alle aanleiding tot distantie, tot een spelende conceptie van het maatschappelijke leven, tot 'schipperen' en 'taktiek'.

Dit alles dan kan bijdragen tot een onafhankelijkheid, waar het het eigengedrag betreft, tegenover de algemeen maatschappelijke normen. Het kan zijn dat men zich in details, al dan niet met betrekking tot een verder gelegen doel, zekere 'vrijheden' permiteert; maar ook dat men de normen toetst aan de hogere regels die deze al dan niet moeten rechtvaardigen. In het algemeen kan men dus in de top een grotere onafhankelijkheid ten aanzien van de normen verwachten, en een grotere kans op creativiteit. Dit laatst kan dan zowel in overeenstemming met bepaalde hoge waarden in die samenleving geschieden, als gericht op privédoeleinden van de betrokkene.

DE OORSPRONG VAN DE 'NORMEN' EN DE DIFFERENTIËLE NORMBELEVING

Sommige verschillen in normbeleving van hoger of lager geplaatsten lijken samen te hangen met wat ik de 'oorsprong' van deze normen zou willen noemen, met het beeld dat men heeft rond de vragen als: waar komen ze vandaan, wie heeft ze opgesteld, uitgewerkt, met andere in verband gebracht, verspreid, kortom geïnstitueerd? Het is zonder meer duidelijk, dat personen in bepaalde posities in de samenleving hier meer mee te maken hebben dan anderen. De diverse 'taken' in het institueringsproces zijn verspreid over verschillende positiekategorieën: ontwerpen, legitimeren, uitwerken, verspreiden, sanktioneren en eventueel ondergraven. Het aan 'ongelijke' posities verbonden zijn van deze werkzaamheden ontgaat de betrokkenen geenszins. Het is daarom onwaarschijnlijk, dat deze kwestie bij de norm-evaluatie (en uiteindelijk bij het gedrag) van mensen in de verschillende sociale categorieën geen rol zou spelen.

Durkheim lokaliseert de oorsprong van de normen vrij abstract in 'de maatschappij', die hij met haar 'morele autoriteit' tegenover 'het individu' stelt. Afgezien van deze wat onprettige tegenstelling gaat het hem om de interactie- en betrokkenheidsstructuren, waaruit de normen geïnstitueerd raken. Voor de bovenuiteengezette differentiatie tussen positiekategorieën is daarbij echter geen plaats ingeruimd. Merton zwijgt eigenlijk over deze hele kwestie. Hij begint eenvoudig met de bestaande cultuur, die dan meer of minder en in verschillende aspecten geïnternaliseerd kan worden.

Men zou ervan uit kunnen gaan, dat degenen die de normen opstellen, of anderszins betrokken zijn bij de instituering ervan, dit doen als 'representanten' van de belangen van de maatschappij of van het systeem. Zoals men zegt: 'met het oog op het algemeen belang'. Dit is de rechtvaardiging van be-

staande elites. Men kan echter ook de mening poneren, dat elke opstelling of toepassing van wetten slechts gericht is op de behartiging van individuele- of subgroepsbelangen. Dit is eerder de mening van hen die géén elitepositie innemen. Hetzelfde ziet men bij de 'ondergravers' van normen, terwijl ze naar eigen ideologie dienaren van het algemeen belang zijn, zullen de zittende heersers hen zien als najagers van groeps- en eigenbelang.

Beide oordelen zijn te weinig genuanceerd. In wisselende mate zullen de 'norm-stellers' handelen als representanten van het globale systeem. Niet steeds zullen ze slechts partiële belangen op het oog hebben. Hun visie op werkelijkheden en wenselijkheden zal echter toch minstens 'gekleurd' zijn door hun specifieke plaats in structuren van informatie en referentie, en door hun deelname in partiële groeperingen of organisaties met eigen belangen.

Hoe dit alles in elk speciaal geval ook ligt, het is toch wel waarschijnlijk, dat er opvattingen over de oorsprong van algemeen maatschappelijke normen leven onder hen die in wisselende mate betrokken zijn bij normstellings- en verspreidingsprocessen. En deze opvattingen zullen een rol spelen bij de normbeleving, bij de geneigdheid de betreffende algemene normen als voor zich bindend te aanvaarden. De morele autoriteit van de norm zal mede afhangen van de waarneming van grotere of kleinere partijdigheid van de opstellers ervan. Bij deze perceptie spelen natuurlijk een groot aantal factoren een rol, gedeeltelijk te lokaliseren in de presentatie van de 'leider', in het 'veld' tussen leiders en volgelingen en in de behoeften en mogelijkheden van de laatsten. Een eventuele onverbindendheidsverklaring kan ook mede het gevolg zijn van de activiteiten van 'ondergravers', leiders in een tegeninstituering, bepaald dus door ontwikkelingen binnen een categorie in relatie tot de plaats van die categorie in het geheel.

Hoe men in uiteenlopende posities de algemeen maatschappelijke normen opvat en al dan niet naleeft, hangt dus ondermeer af van statusbelangen, van deelstructurele mogelijkheden en van de visie die men op de eigen plaats in dat geheel heeft. Maar ook van de in die uiteenlopende situaties ontstane percepties van de 'oorsprong' van die normen, en van de belangen, die daarbij een rol hebben gespeeld. Hieruit kunnen nogmaals enkele verwachtingen worden geformuleerd, ten aanzien van de normbelevingen en het gedrag op verschillende sociale niveaus.

De laagste categorieën zijn het verst verwijderd van de genoemde, algemene normstellende en -verspreidende processen. Zij staan er objectief en subjectief vrijwel buiten. Voor personen in deze lagen wordt meestal slechts in een passieve akseptatie voorzien. Zij zullen vooral een argwaan vertonen ten aanzien van de bedoelingen, die achter de normen steken. (Berting in J.E. Ellemers e.a. 1969). De kans op een diskrepantie tussen de algemene normen en de specifieke situatie is bij hen het grootst. Tovens is op dit niveau de capaciteit om ingewikkelde stelsels van regels en hun zin te ont-
rafelen, het minst tot ontwikkeling gekomen, het minst ge-

stimuleerd. Hoewel de basis voor verzet op dit niveau het sterkst is, zijn de mogelijkheden hiertoe voor de meesten toch gering. Isolement, geringe beschikbaarheid van middelen en weinig trainingsmogelijkheden in intiatief en organisatie verminderen de kans op zowel individuele als kollektieve aktie in de strijd met de normen. De meerderheid zal daarom een apathische onverschilligheid vertonen, die - omdat de gevoeligheid voor niet te zware sankties gering is - zich kan uiten in kleine overtredingen en diefstalletjes; in het algemeen in lijdelijk verzet.

Aktief verzet kan slechts van enkele subkategorieën verwacht worden. Te denken valt aan jeugdigen: zij zijn nog niet (lang) in de arbeidsorganisatie opgenomen, zij kunnen grotere risico's lopen (geen gezinsverantwoordelijkheid); terwijl ze in de gelegenheid zijn in meer of minder losse groeperingen van gelijken steun te vinden. Verder zij, die deelnemen in kriminele subsystemen; of zij, die in een samenhang van buurt-structuur of ideologisch systeem een tegenwicht vinden tegen de segmenterende werking van de arbeid en de armoede.

Aparte vermelding verdient de reeds genoemde categorie der 'eerbiedigen', dat zijn zij die hun lage positie aanvaarden in een respectvolle onderwerping aan bepaalde hoger geplaatste personen of groepen (Lockwood, 1966).

De middengroepen zijn voor een belangrijk deel doorgevers van normen, ze houden toezicht op de naleving ervan en zullen ze dus eerder als maatschappelijk nuttig interpreteren. Ik sprak reeds over de kansen op 'ritualisme' en 'statusangst'. Wat hoger kan de houding ten aanzien van de normen wel weer kritischer worden, maar nu niet zozeer passief onttrekkend of in aktief verzet, maar eerder in 'kritisch engagement' (Crozier, 1965). Men zal het 'dienen van het algemeen belang' niet alleen aannemen of verwerpen, maar het kritisch toetsen aan vooral criteria van maatschappelijke doelmatigheid. Reacties op overtreders kunnen uiteenlopen van een emotionele 'morele verontwaardiging' tot een ergernis over de verstoring van de institutionele machinerie (Berting in Berting en de Sitter, 1968).

In de top, tenslotte vinden we de 'opstellers' zelf. Hier worden in grote lijnen de regels vastgesteld die lager worden uitgewerkt en opgevolgd. Deze gewoonte anderen normen te geven kan aanleiding zijn tot een zich zelf ongebonden achten. De kans op enkele van de door Durkheim en Merton aangewezen verschijnselen lijkt me daarom op dit niveau het grootst. Met name de onverschilligheid ten aanzien van de legitimiteit en efficiënte handelwijzen en de afgrondelijke onbelemmerdheid van aspiraties bij sukses zijn toch vooral hier te verwachten. Vervanging van normatieve regels door pragmatische en verlies van institutionele onderscheidingen van legitimiteit en 'redelijkheid' lijkt hier omdat men een en ander 'zelf' in de hand heeft zowel psychologisch als structureel tamelijk waarschijnlijk. De gewoonte van beslissen, ontwerpen, macht uitoefenen, alternatieven overwegen zal eerder aanleiding zijn tot het ne-

men van buiten de legitimiteit vallende initiatieven, dan bij de normaliter veel beperktere levenswijze op de lagere niveaus.

De reacties op het 'afwijkende' gedrag van anderen zal vaak sterk bepaald worden door het wel of niet als een bedreiging voor de eigen positie ervaren van deze handelingen. Van topgenoten zal men allerlei misstappen en bokkesprongen door de vingers zien en zo nodig mede helpen om ze verborgen te houden, afhankelijk welke reactie het beste de bestaande verdeling van machtskansen beschermt. Hooggeplaatsten zullen vaak hun nonkonformisme beperken tot privégelegenheden, als men onder gelijken is, of tenminste bij geringe 'observabiliteit'. In het openbaar speelt men eerder een konformerend doen-alsof, uit strategische overwegingen. Loopt het nonkonformisme uit de hand, dreigt een schandaal, dan is de kans groot, dat men de betrokkene genadeloos zal laten vallen, om niet in zijn val te worden meegesleept.

KONKLUSIES

In het voorafgaande heb ik geprobeerd met enkele sumiere en ruwe schetsen de problematiek van anomie, gekonkretiseerd tot de differentiële bereidheid tot het volgen van algemeen maatschappelijke normen, te verbinden met die van sociale ongelijkheid. Ik meen dat het hierbij nodig was het 'paradigma' van de Anomie Traditie te verlaten en ook elders inspiratie te zoeken. Mijns inziens is het nodig bij een sociologische beschouwing van menselijk gedrag en het functioneren van menselijke samenlevingsverbanden zich niet uitsluitend te concentreren op 'het systeemniveau'. We zien bij zowel Durkheim als Merton dat een dergelijke concentratie niet alleen erbarmelijke psychologie oplevert, iets waar ik hier niet verder op in kan gaan, maar dat ook de sociologie in strikte zin er door verarmt, abstrakt en irrealistisch wordt. Het is nodig om als het ware 'heen en weer te springen' tussen het perspectief van de deelnemers en de systemen die ze met elkaar vormen. Ik heb geprobeerd hier achtereenvolgens iets van te laten zien. Ten eerste heb ik het gedrag geïnterpreteerd in termen van belangenbehartiging in een arena. Hierbij handelen mensen vanuit zichzelf, vanuit hun eigen positie, maar hun belang, hun positie en daarmee de logika van hun strategie, bestaat als het ware bij de gratie van wat anderen in die arena hen kunnen en willen toestaan in verhouding met hun eigen belangen en vermogen. Deze 'arena' is natuurlijk niet een gegevenheid maar 'etwas gewordenes', zoals ook bleek uit het verschil tussen beginnende en gevestigde groepen. De krachtmeting gaat door. Eén van de resultaten van de tussentijdse stand van die krachtmeting(en) is wat men de normatieve structuur van een samenleving(sverband) noemt. En dat is het wat mensen als Durkheim en Merton als min of meer een konstante beschrijven. Maar die konstante 'bestaat' niet echt, het is hun konstruktie. Anomie is dan tot op zekere hoogte de diskrepantie tussen deze konstruktie en de geva-

rieerde en bewegelijke werkelijkheid. Anomie is de klacht dat de meester niet voldoende in staat is de orde in zijn klas te handhaven. Het probleem is dat de meester niet bestaat, er zijn alleen leerlingen en koalities van leerlingen die min of meer in staat zijn hun definities van wat wenselijk is aan andere leerlingen op te dringen. Een tweede resultante van de tussentijdse stand van de krachtmetingen is dat wat men de sociale stratifikatie noemt (geïnspireerd op opmerkingen van J. Goudsblom); de sociale definities over wat 'hoger' en 'lager', wat beter, fijner, waardevoller, etc. is. Met deze definities zijn een groot aantal min of meer vastgelegde levensomstandigheden verbonden, beloningen, opleidingskansen en vooral arbeidsverdeling. Deze min of meer vastgelegde levensomstandigheden kan men zien als een gekombineerde resultante van normatieve structuur en ongelijkheidsstructuur die men de instituering (of institutionalisering, zo men wil) van de arena kan noemen. De strijd is geen open konflikt of concurrentie, maar meer een voortdurende krachtmeting waarvan het resultaat op de kracht van de deelnemers teruggekoppeld is. Vandaar de indruk van stabiliteit: 'eens een arbeider, altijd een arbeider' en 'noblesse oblige': de adel is geroepen om te heersen'. De arbeidsorganisatie is een gekonkretiseerde uitdrukking van een dergelijke geïnstitueerde schijnstabiliteit. De omstandigheden die door deze organisatie gekreëerd worden bepalen mede de mogelijkheden die voor de deelnemers in die orde openstaan of begrijpelijk zijn vis à vis die orde. Dat heb ik geprobeerd te verduidelijken. Toch meende ik dat deze twee perspectieven, die van de min of meer open arena en die van de geïnstitueerde organisatie die deze als het ware overdekt en aan het oog onttrekt (vgl. Homans, 1961, ch. 18 'The Institutional and the Subinstitutional'), niet voldoende waren. Ze laten de deelnemers toch te veel in het primitieve en volgzaam zitten terwijl het bijzondere van de menselijke soort toch juist bestaat in het vermogen zich een meer gedistancieerde visie te verwerven. Iets daarvan heb ik in het korte deel over de beleving van de 'oorsprong' van normen willen aangeven. Mensen interpreteren hun situatie en detail, maar ze doen dat ook met de globale kontekst waarin die geplaatst is, al staat het tweede veelal in het teken van het eerste. En ook uit deze globale interpretatie, uit dit 'maatschappijbeeld', trekken ze konklusies met gedragskonsekwenties. De definite van belangen, een essentieel moment in het arena-model van de uitwisselingstheorie, is niet onafhankelijk van de geïnstitueerde structuur en de daarin ontwikkelde visies en maatschappijbeelden, integendeel. De strijd die men waarneemt wordt meestal gevoerd in termen van visies etc. Dat maakt het, onder meer, zo moeilijk om tot een kohorent theoretisch model van het samenleven te komen. De meeste beschikbare paradigma's belichten slechts een deel van dit kompleks van processen; het is al mooi als ze dat niet al te vertekend doen.

Ik heb geprobeerd in het bovenstaande aan de hand van één thema, dat van anomie en ongelijkheid, aan te tonen dat

de situatie van poly-paradigmatische verwarring die in de huidige sociologie kan worden aangetroffen, ook kan worden gebruikt als een waarin uiteenlopende inspiraties gebruikt kunnen worden voor de opbouw van een beter passend beeld van de werkelijkheid. Ik heb me daarbij sterk beperkt en slechts enkele denkmogelijkheden summier aangegeven. Deze mogelijkheden zijn in hoofdzaak 'synchronisch' bedoeld en geformuleerd; een 'diachronische' uitwerking zou bijzonder gewenst zijn maar gaat mijn huidige mogelijkheden en dit artikel te buiten. De 'orde sociologie' schiet daarbij op diverse punten te kort, is te globaal centralistisch en veel te gebonden aan het hier en nu. De diverse 'kritische' stromingen in en rond het Marxisme zijn ook te globaal, zij het op een andere manier, te abstrakt, te vooringenomen en te weinig op kennis van de dagelijkse en bewegelijke werkelijkheid gericht. De tekortkomingen van de uitwisselingstheorieën kwamen hierboven al aan de orde, ze verwaarlozen de zingeving, ze zijn te weinig historisch en laten de ontwikkeling van de structuur van de arena in het vage. De meeste varianten van interpretatieve sociologie, zoals die van het symbolisch interaktionisme, zijn eveneens te weinig op de ontwikkeling van globale structuren gericht en verwaarlozen bovendien vaak de 'hardere' kanten van het samenleven: hun 'kognitieve' oriëntatie leidt vaak tot onvoldoende aandacht voor kracht en dwangkwesties, voor de vuisten en de buik. De sociologie van Norbert Elias (zie Elias, div. titels en Goudsblom, 1970 en 1974) bevat mij van alle aangeboden paradigmata die ik geproefd heb het beste. Veel van de bruikbare werkelijkheidselementen die ik in andere theoretische modellen aantrof zijn bij hem niet aanwezig, maar ze zijn er, naar mijn indruk wel in te brengen of mee te verenigen. Zijn werk biedt, met andere woorden een bruikbare basis voor rekonstruktiewerk: het is gericht op de ontwikkeling van globale structuren vanuit de strijd en samenwerking van de deelnemende personen en groepen, en dat op een minder vooringenomen manier, dan de meeste anderen, terwijl het tevens alle ruimte biedt voor het interpretatieve aspect van het menselijk (samen)leven en voor de veelheid van perspectieven die daar een rol bij spelen; het heeft ruimte voor zowel de 'harde' als de 'zachte' kanten van het menselijk bestaan en het is primair gericht op het verwerven en interpreteren van geldige kennis over menselijke samenleving in ontwikkeling.

De 'anomie' waarover ik in dit essay redeneerde heeft vele gezichten. Soms lijkt het vooral te gaan over een zwakte, een overgeleverd zijn. Maar men kan in een aantal gevallen ook van anomie als mogelijkheid spreken, mogelijkheid tot distantie, tot variatie in levensstijl of tot maatschappelijke rekonstruktie. Het is de moeite waard om te onderzoeken wat mensen doen met hun mogelijkheden. Een sterke binding aan een bestaande samenleving kan die mogelijkheden beperken; anomie kan ze vergroten.

VERWIJZINGEN

- R. Bendix and S.M. Lipset, eds., Class, Status, and Power. A reader in Social Stratification. Glencoe, Ill., Free Press, 1953
- R. Bendix and S.M. Lipset, eds., Class, Status, and Power. Second Edition. Social Stratification in Comparative Perspective. New York, Free Press, 1966
- B. Berelson and G.A. Steiner, Human Behavior. An Inventory of Scientific Findings. New York, Harcourt, 1964
- P.L. Berger and Th. Luckmann, The Social Construction of Reality. A treatise in the sociology of knowledge. Garden City, N.Y., Doubleday, 1966
- J. Berting, "Statusinkongruentie en Sociale Mobiliteit" in: Sociologisch Gids, 12 (1965), pp. 2-18
- J. Berting, In het brede maatschappelijke midden. Een studie over middelbare administratieve employees in 9 grote organisaties in Amsterdam. Meppel, Boom, 1968
- J. Berting, "Beeld en beleving van machtsongelijkheid", in: J.E. Ellemers, e.a., Macht, Machthebbers en Machtelozen. Meppel, Boom, 1969, pp. 45-66
- J. Berting en L.U. de Sitter, red., Arbeidsvoldoening en Arbeidsbeleid. Utrecht, Marka, 1968
- P.M. Blau, The dynamics of bureaucracy. Rev. and enlarged ed. Chicago, University of Chicago Press, 1963
- R. Blauner, "Work Satisfaction and Industrial Trends in Modern Society" in: W. Galenson and S.M. Lipset, eds. Labor and Trade Unionism. New York, 1960
- R. Blauner, Alienation and Freedom. The Factory Worker and his Industry. Chicago, University of Chicago Press, 1964
- E. Bott, Family and Social Network. Roles, Norms, and External Relationships in Ordinary Urban Families. London, Tavistock, 1957
- M.B. Clinard, ed., Anomie and Deviant Behavior. A discussion and critique, New York, Free Press, 1964
- R.A. Cloward, "Illegitimate Means, Anomie, and Deviant Behavior", in: ASR 24 (1959), pp. 164-176
- R.A. Cloward and L.E. Ohlin, Delinquency and Opportunity. Glencoe, Ill., Free Press, 1960
- A.K. Cohen, Delinquent Boys. The Culture of the Gang. Glencoe, Ill., Free Press, 1955
- A.K. Cohen, "The Study of Social Disorganization and Deviant Behavior" in: R.K. Merton, et al., eds., Sociology Today, New York, Basic Books, 1959, pp. 461-484

- A.K. Cohen, "The Sociology of the Deviant Act: Anomie Theory and Beyond" in: ASR. 30 (1965), pp. 5-14
- Michel Crozier, Le monde des employés de bureau. Résultats d'une enquête menée dans sept compagnies d'assurances Parisiennes. Paris, Éditions du Seuil, 1965
- J.A.A. van Doorn, Sociale Ongelijkheid en Sociaal Beleid. Arbeiders en Employés in Onderneming en Maatschappij, Utrecht, Bijleveld, 1963
- E. Durkheim, De la division du travail social. Septième édition. Paris, P.U.F. 1960 (oorspronkelijke editie 1893)
- E. Durkheim, Le Suicide. Étude de Sociologie. Nouvelle Ed. Paris, P.U.F. 1960 (oorspronkelijke editie 1897)
- N. Elias, Ueber den Prozess der Zivilisation, 2 Bnde. Basel, Hans Zum Falken, 1939
- N. Elias, "Sociology and psychiatry" in: S.H. Foulkes and G. Stewart Prince, eds., Psychiatry in a changing society. London, Tavistock Publications, 1969, pp. 117-144
- H. Gerth and C.W. Mills, Character and social structure, New York, Harcourt, Brace and World, 1953
- H.P.M. Goddijn, Anomie. Tweede uitgebreide druk, Leiden, Universitaire Pers, 1970
- J.H. Goldthorp, D. Lockwood, et al., "The Affluent Worker and the Thesis of Embourgeoisement: Some Preliminary Research Findings", in: Sociology I (1967), pp. 11-31
- J. Goudsblom, "On High and Low in Society and in Sociology. A Semantic Approach to Social Stratification", Paper, VIIth World Congress of Sociology, Varna, Bulgaria 1970
- J. Goudsblom, "Bij de tweede druk van "Ueber den Prozess der Zivilisation", in: Mens en Maatschappij, XLV (1970), pp. 352-361
- J. Goudsblom, Balans van de Sociologie, Utrecht, Aula, 1974
- A.W. Gouldner, The Coming Crisis of Western Sociology, New York, Basic Books, 1970
- G.C. Homans, Social Behaviour; Its Elementary Forms, London, Routledge and Kegan Paul, 1961
- H.H. Hyman, "The Value Systems of Different Classes: A Social Psychological Contribution to the Analysis of Stratification", in: Bendix and Lipset, eds. 1953
- C. Kerr and A. Siegel, "The Interindustry Propensity to Strike - An International Comparison", in: A. Kornhauser, R. Dubin, A.M. Ross, eds., Industrial

- Conflict, New York, McGraw-Hill, 1954, pp. 189-212
- Th.S. Kuhn, The Structure of Scientific Revolutions, Chicago, University of Chicago Press, 1962
- D. Lockwood, "Sources of variation in working class images of society", in: The Sociological Review, 14/3 new series, Nov. 1966, pp. 249-267
- S.M. Lipset, M. Trow and J. Coleman, Union Democracy: The Inside Politics of the International Typographical Union, Glencoe Ill., Free Press, 1956
- A. Malewski, "The Degree of Status Incongruence and its Effects", in: Bendix and Lipset, eds., pp. 303-308
- R.K. Merton, "The Socio-Cultural Environment and Anomie", in: H.L. Witmer and R. Kotinsky, eds., New Perspectives for Research in Juvenile Delinquency, Washington, Government Printing Office, 1956
- R.K. Merton, Social Theory and Social Structure. Rev. and enl. edition, Glencoe, Ill., Free Press, 1957 (1e 1949)
- R.K. Merton, Social Theory and Social Structure. Rev. and enl. edition, Glencoe, Ill., Free Press, 1957 (1e 1949)
- R.K. Merton, "Social Conformity, Deviation and Opportunity Structure", in: ASR, 24 (1959), pp. 177-189
- R.K. Merton, "Anomie, Anomia and Social Interaction: Contexts for Deviant Behavior", in: Clinard, ed., 1964, pp. 213-242
- R.A. Nisbet, "Sociology as an Art Form", in: Pacific Sociological Review, 5 (1962), pp. 67-74
- G. Rose, "Anomie and Deviation. A Conceptual Framework for Empirical Studies", in: British Journal of Sociology, 17 (1966), pp. 29-45
- A. de Swaan, Een Boterham met Tevredenheid, Amsterdam, Van Genneep, 1972
- M.M. Tumin, Social Stratification. The Forms and Functions of Inequality, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall. 1967